

*Беценко Т. П.,**доктор філологічних наук, професор кафедри української мови
Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка*

ТЕКСТОВО-ОБРАЗНІ УНІВЕРСАЛІЇ-ЗАКІНЧЕННЯ ЯК КОМПОНЕНТИ АРХІТЕКТОНІКИ НАРОДНИХ ДУМ: СТРУКТУРА, СЕМАНТИКА, ПОЕТИКА

Анотація. У статті розглядаються структура, семантика й поетичні функції текстотвірних елементів народних дум – кінцівок. Увага зосереджена на аналізові мікро- та макроєдиниць текстково-образних універсалій, які формують різновиди стилістично-композиційних структур. Виявлено специфіку словесно-образної організації формул закінчень: на рівні внутрішньої структури, змісту, естетичних функцій. Проаналізовано мовно-структурний зв'язок фінальних формул дум з ідентичними компонентами тексткової організації інших фольклорно-епічних творів. Підкреслено синкретичний характер текстково-образних універсалій, які в єдності формують стилістично-композиційні макроєдиниці.

Ключові слова: фінальні формули, формули закінчення, кінцівка, дума, текстково-образна універсалія, фольклорний текст, епічний текст, мова фольклору.

Постановка проблеми. Українські народні думи як епічні зразки найпізнішого творення характеризуються своєрідністю тексткової організації. Однією з найприкметніших ознак побудови думових текстів є наявність у їх складі формул-закінчень (фінальних конструкцій). Викликає інтерес аналіз фінальних структур у ході імпровізаційного конструювання епічної оповіді.

Потреба вивчення прикметних рис структури фольклорних зразків різних жанрів зумовлена необхідністю встановити специфіку розвитку уснонародного текстотворення, визначити способи й засоби усноімпровізаційного конструювання епічної оповіді, означити закономірності формування культури фольклорного піснетворення.

Спостереження за архітектонікою народного героїчного епосу дасть змогу з'ясувати генезу жанру, його взаємозв'язок з іншими гілками фольклору.

Питання архітектоніки народних дум порушив Ф. Колесса (1935). Учений означив тематичні групи фінальних формул. Крім нього, до розгляду цієї проблеми ніхто з дослідників не звертався.

Мета статті – описати структуру, семантику, поетичні функції фінальних конструкцій – текстково-образних універсалій-закінчень – як компонентів архітектоніки народного епосу (дум).

Основне завдання – з'ясувати природу фінальних формул у структурі епічних текстів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Дослідження мовностильової специфіки думових формул закінчень має безпосередній стосунок до розв'язання низки теоретико-практичних проблем, пов'язаних зі з'ясуванням виникнення та генези жанру дум (у порівнянні з іншими видами фольклорної словесної творчості), з виокремленням дум на тлі інших зразків народнопоетичного мистецтва.

Думові закінчення як текстково-образні універсалії-макроструктури характеризуються лексичними, фразеологічними,

морфологічними, синтаксичними особливостями й діляться на власне текстові кінцівки, якими завершується оповідь і які не мають формульного вираження як такого; і кінцівки-формули, для яких характерна: а) виокремленість із тексту, б) відсутність безпосереднього зв'язку з ним, в) наявність певної теми, г) наявність мікроформул, г) теологічне наповнення (теологічний зміст).

Простежуючи генезу текстково-образних універсалій у закінченнях дум, доходимо думки, що становлення й виокремлення їх відбувалося поступово (про це свідчать варіанти однієї й тієї самої думи, записані в різні часи в різних місцях від різних виконавців). Наприклад, дума «Козак Голота»: I і II варіанти думи не містять власне виокремленої формули закінчення [19, с. 73]: кінцівка в цій думі хоча і є, проте вона не відділяється від тексту думи, тісно з ним пов'язана та оформлена прямою мовою. Така кінцівка є продовженням описуваних подій у думі, вона засвідчує зв'язок із попередніми подіями (відповідно, і текстовим викладом). Будучи оформленою монологом, кінцівка містить: а) звернення до татарина, б) оцінювання дій татарина, в) розповідь про те, як козак буде діяти. III варіант думи дещо відмінний: тут також наявний монолог козака (у формі прямої мови), але іншого змісту, ніж у I і II варіантах: герой звертається не до татарина, а до поля, до Бога – з проханням сприяти козакам у перемозі. Окрім того, поза прямою мовою (монологом) додані три рядки зовсім інакшого змісту, що тяжіють уже до суто виокремленої частини тексту як кінцівки: стверджується, що «слава не вмре, не поляже», і додаються слова молитовного змісту [19, с. 78]. Четвертий варіант думи «Козак Голота» засвідчує чіткіше розмежування та відокремлення прямої мови (монологу) персонажа і власне текстково-образної універсалії – формули закінчення. До того ж пряма мова, порівняно з попередніми варіантами, має дещо узагальнений зміст. І в прямій мові, і у власне текстково-образній універсалії закінчення наявне звернення до Бога.

Певно, текстково-образні універсалії-закінчення додалися пізніше, виникли вони в середовищі виконавців, про що свідчить той факт, що однакові кінцівки простежуємо в думках, записаних у різний час від різних кобзарів у різних місцевості. Згодом наявність закінчень у думі стала явищем нормативним. І жанр думи надалі почав вимагати таких універсалій закінчення, які мали бути незалежними від тексту загалом і «прикладалися» до думової оповіді.

Думова кінцівка «як архітектонічна форма ціннісно спрямована на зміст (можливу подію), віднесена до нього» [1, с. 15]. Ціннісна спрямованість думових закінчень, вочевидь, постає вже з їх тематики. Згідно зі спостереженнями Ф.М. Колесси, невільницькі плачі, наприклад, закінчуються прокльоном турецької неволі й молитвою про визволення [12, с. 33], у кінцівках лицарських дум прославляється полеглий козак-товариш [12, с. 40], група дум про щасливе повернення козаків у кінцівках має

вказівку про паювання здобичі та засвідчує похвалу ватажкові [13, с. 47], думи про Хмельниччину містять прославлення воєнних успіхів і побажання козакам [13, с. 49], побутові думи закінчуються похвалою батьківській-материнській молитві [13, с. 50] тощо.

Ідейно-тематичний зміст текстово-образних універсаль-кінцівок певною мірою визначають окреслені в них концепти. Відповідно до ідейно-змістового навантаження дум, опису історико-героїчних подій, закінчення активізують концепти *пам'ять, слава, воля/неволя, прохання, побажання, віра*. Провідним концептом для закінчень і для дум загалом є концепт *віра*, який репрезентований насамперед у теологічній назві *Бог* як домінанті, атрибутивних текстових універсальях з епітетами-означеннями *православний, хрещений* (з опозиційними до них *бусурманський, турецький*).

Лексико-граматична домінанта думових текстово-образних універсальї закінчення представлена:

I) іменниками: 1) істотами (теологічними назвами та найменуваннями осіб за різними ознаками): *Бог, Господь, християни, козаки, невільники, неприятель*; збірними поняттями на позначення сукупності людей: *люд, мир, народ, рицарство, військ*; 2) неістотами: а) просторовими найменуваннями: *берег, край, город, води*, б) абстрактними поняттями: *слава, пам'ять, просьби, молитви*;

II) прикметниками: а) *веселий, тихий*, б) *хрещений, православний, царський, християнський, бусурманський*;

III) дієсловами (часто в наказовій формі з відтінком прохання, побажання) на позначення: а) слухових виявів: *услши, б) дій, спрямованих на об'єкт мовлення: визволь, пошли, сотвори, утверди*, в) фізичного стану: *помирати, полягти, сотвори*.

Окрім того, закінчення активізують також фразеологічні одиниці, зокрема поетичну фразеологію, – постійні епітети *ясні зорі, тихі води*, які вживаються для побудови адвербіальних текстово-образних універсальї із значенням місця й водночас функціонують як перифрастичні найменування української дійсності (національного простору в усіх його вимірах – конкретних і абстрактних (насамперед духовних)); тавтологічні сполуки різного ступеня складності (*будеть слава славна* [19, с. 155], *буде слава славна* [20, с. 48], *буде світ світати* [19, с. 67]); синекдохічні утворення (*померла трехъ братьевъ голова* [19, с. 155], *слухаючі голови*); фразеологізмами церковнослов'янського походження (*многая літа, до кінця віка, однині до віка, амінь, на здоров'є*), що переконливо свідчить про вплив релігійних джерел на мовностильову організацію думових текстів.

Текстово-образні універсальї – думові кінцівки як макродиниці – будуються на основі парадигматичних зв'язків, зокрема синонімічних відношеннях між компонентами: *в просьбах, у молитвах* [20, с. 36; 19, с. 176], *А слава не вмере, не поляже* [19, с. 162], *А слава його не вмере, не загине* [19, с. 167], *Слава не вире, не поляже* [20, с. 31, 48].

За синтаксичною організацією думові текстово-образні універсальї-закінчення реалізують просте ускладнене речення (здебільшого односкладне [20, с. 55; 5, с. 35, 58, 92, 98; 19, с. 102, 106, 108, 121, 125, 176–177 тощо]), складне речення (сурядне [5, с. 120; УНД 1972, с. 105], підрядне [19, с. 188]), складне синтаксичне ціле [20, с. 31, 48, 58, 77; 19, с. 118, 124, 125, 130, 303–304].

У багатьох випадках засвідчено функціонування однорідних членів (додатків, обставин), напр.: *Да услыши, Господи, у*

просьбах, у молитвах / Люду царському, / Народу християнському / І усім головам слухающим / На многая літа, / До кінця віка! [19, с. 411]; <...> *так слава їх козацька молодецька не помере, не поляже / Междо панамі, / Междо козаками, / Междо всіма православними християнами <...>* [19, с. 188]. Актуалізованими є обставинні сполуки місця – адвербіальні текстово-образні універсальї зі значенням місця (*Визволь, Боже, бідного неволька / На святоруський берег, / На край веселий, / Меж народ хрещений!* [19, с. 102]) і адвербіальні текстово-образні універсальї зі значенням часу (*Дай, Боже, миру царському, / Народу християнському / На многая літа, / До кінця віка!* [19, с. 388]).

Інколи закінчення об'єднують ніби дві окремі універсальї в одній [20, с. 31; 5, с. 18, 37–38, 50, 54; 19, с. 148, 149, 165, 242]. Наприклад:

Буде слава славна
Помеж козаками,
Помеж друзями,
Помеж рицарями,
Помеж добрими молодцями!
Утверди, Боже, люду царського,
Народу християнського,
Войська запорозького, донського
З сією черню дніпровую,
Низовою
На многая літа,
До кінця віка! [19, с. 242].

Мікроструктури 1) і 2) творять єдину текстово-образну універсалью-закінчення; мікроструктуру, позначену 1), характеризуємо як таку, що має семантику «уточнення того, які межі поширення слави»; мікроструктура 2) відзначається семантикою прохання й водночас ствердженням певних ідей, зокрема релігійного віровчення та національної самоідентифікації, ушлявлення й вихвалення козаків як захисників народу, також побажання, що є традиційним, канонічним у релігійних обрядах.

Засвідчені випадки, коли в одному варіанті думи текстово-образна універсалья-макроструктура є кінцівкою, а в другому – частиною тексту, що передує кінцівці, виконуючи функцію не власне виокремленої кінцівки, а виступаючи завершальними, підсумковими словами ліричного героя (героїв) із досить виразним узагальнено-символічним змістом. Пор., наприклад, текстово-образні універсальї закінчень I та II варіантів думи «Плач невільників»: I. *Визволь, Господи, невольника з неволі, / На простій дороги, / На ясні зорі, / На руський берег, / На край веселий, / Меж мир хрещений* [19, с. 106]. II. *То як стали бідний невольники на собі кров забачати, / Стали турка клясти-проклинати: / «Ой ти, турок проклятий, віро бесурмянська, / Розлуку християнська! / Ти не одного сина із отцем і з матір'ю розлучила, / І брата з сестрою, І мужа з женою, Товариша із товаришем; Бідному невольнику ніколи й спокою немає. / Визволь нас, Господи, із тяжкої неволі / Та на тихій води, / І на ясні зорі, / Та у край веселий, / Между мир хрещений, / У городи християнські!» / Дай, Боже, люду царському, / Народу християнському / На здоров'я й на многії літа / До кінця віка!* [19, с. 107–108]. Подібні до другого варіанта закінчення й у III–IV варіантах цієї думи. Така особливість у побутуванні думових закінчень свідчить про генезу дум як жанру.

Універсальї-кінцівки можуть тісно поєднуватися з попереднім текстом. Як правило, такі структури започатковуються сполучником сурядності, що й створює враження приєднувальної конструкції, напр.: *Полягли двох козаків голови вище річки Самарки,*

/ *А третьего наименьшего, / Пишого-пихотинця, на Савур-могили. / А сая слава не вмере, не поляже однині й до віка, / А вам, братця, всім слухаючим головам на многая літа!* [19, с. 209].

Висновки. Отже, думові кінцівки – тексто-образні універсалії-макроструктури – виникли як своєрідний максимально узагальнений підсумок описаних подій, як певне обрамлення оповіді з актуалізацією відповідних концептів і зверненням до Бога як вищого начала з проханням про визволення – духовне, фізичне. Звернення до Бога є обов'язковою композиційною умовою кінцівки в усіх текстах дум.

Як зачини, так і кінцівки є своєрідними стилістично-композиційними «макровузлами» текстової організації дум. Їх синкретичний (комплексний) характер слугує доказом єдності та взаємозв'язку різноструктурних тексто-образних універсалій. Разом означені компоненти композиційної організації дум органічно формують мовностилістичну природу текстів героїчного епосу.

Література:

- Бахтин М.М. Вопросы литературы и эстетики / М.М. Бахтин. – М. : Худ. лит., 1975. – 504 с.
- Бондар О.І. Часова структура української народної казки / О.І. Бондар // Мова і стиль українського фольклору : зб. наук. праць. – К., 1996. – С. 85–100.
- Буслаев Ф.И. О литературе. Исследования. Статьи / Ф.И. Буслаев. – М. : Худ. лит., 1990. – 512 с.
- Дмитренко М. Українські народні думи як феномен традиційної культури / М. Дмитренко // Дмитренко М. Українська фольклористика: аспекти сьогодення / М. Дмитренко. – К. : Сталь, 2008. – С. 20–69.
- Думи (Історико-героїчний цикл) : зб. / упоряд. О. Дея ; вст. слово М. Стельмаха ; іл. худ. В. Лопати. – К. : Дніпро, 1982. – 159 с.
- Єфремов С. Історія українського письменства / С. Єфремов. – К. : Femina, 1995. – 686 с.
- Житецкий П. Мысли о народных малорусских думах / П. Житецкий. – К. : Киевская старина, 1893. – 249 с.
- Житецкий П.Г. Вибрані праці. Філологія / П.Г. Житецький. – К. : Наук. думка, 1987. – 328 с.
- Квятковский А. Поэтический словарь / А. Квятковский. – М. : Сов. энцикл., 1966. – 376 с.
- Колесса Ф. Про генезу українських народних дум (українські народні думи у відношенні до пісень, віршів, похоронних голосень) / Ф. Колесса. – Львів, 1921. – 144 с.
- Колесса Ф. Українська усна словесність / Ф. Колесса. – Едмонтон, 1983. – 645 с.
- Колесса Ф. Формули закінчення в українських народних думах у зв'язку з питанням про наверстування дум / Ф. Колесса. – Львів, 1935. – 67 с.
- Кононенко Н. Епос та плач: про витоки української думи / Н. Кононенко // Родовід. – 1993. – № 6. – С. 27–30.
- Костенко Н.В. О стихе украинских народных дум и его связи с былинным стихом / Н.В. Костенко // Вісник Київського університету. Серія «Літературознавство, мовознавство». – 1985. – Вип. 27. – С. 64–70.
- Марченко М.І. Історія української культури / М.І. Марченко. – К. : Рад. школа, 1961. – 286 с.
- Народні думи : зб. / упорядкув., передм., приміт. С. Мишанича ; іл. худож. В. Лопати. – К. : Дніпро, 1986. – 173 с.
- Рильський М.Т. Зібрання творів : у 20 т. / М.Т. Рильський. – К. : Наук. думка, 1983–1985. – Т. 16. – 1983. – С. 132–163.
- Русанівський В.М. Методи дослідження граматичного матеріалу і теорія граматики / В.М. Русанівський // Мовознавство. – 1967. – № 1. – С. 10–18.
- Украинские народные думы / изд. подгот. Б.Н. Кирдан ; отв. ред. серии «Эпос народов СССР» А.А. Петросян ; отв. ред. тома В.М. Гацак ; вст. ст. Б.П. Кирдана. – М. : Наука, 1972. – 560 с.
- Українські народні думи та історичні пісні / упорядкув. : П.Д. Павлій, М.С. Родіна, М.П. Стельмах ; за ред. М.Т. Рильського, К.Г. Гуслистого ; іл. М.Г. Деревуса ; вст. стаття П.Д. Павлія. – К. : Вид-во АН УРСР. – 1955. – 660 с.
- Українські народні казки, легенди, анекдоти. – К. : Молодь, 1989. – 432 с.
- Українські народні думи. – К. : Державне видавництво України, 1927. – Т. 1 : Тексти № № 1–13. – 1927. – 176 с.

Беценко Т. П. Текстово-образные универсалии-окончания как компоненты архитектоники народных дум: структура, семантика, поэтика

Аннотация. В статье подробно рассматриваются структура, семантика и поэтические функции текстообразующих элементов народных дум – концовок. Внимание сосредоточено на выявлении специфических языковых признаков указанных архитектурных структур, на анализе микро- и макроединиц тексто-образных универсалий, которые формируют разновидности стилистических композиционных структур. Выявлена специфика словесно-образной организации формул окончаний: на уровне внутренней структуры, содержания, эстетических функций. Проанализирована в языковом аспекте взаимосвязь финальных конструкций дум с идентичными компонентами текстовой организации других фольклорно-эпических произведений. Подчеркнут синкретический характер тексто-образных универсалий, которые участвуют в образовании макроединиц – формул окончаний.

Ключевые слова: финальные формулы, концовка, дума, тексто-образная универсалия, фольклорный текст, эпический текст, язык фольклора.

Becenko T. The introduction and conclusions – the general-purpose text-shaped structures of architectonic national thoughts

Summary. In article the structure, semantics and poetic functions of textual elements of national thoughts – endings explicitly is considered. The attention is concentrated to detection of specific language signs specified structures. Attention is concentrated to the analysis micro- and macrounits of text and figurative universaliya which create varieties stylistically composition structures. It is revealed specifics of the pictorial-verbal organization of endings: at level of an inner pattern, the contents, esthetic functions. It is analyzed in language aspect correlation of endings of thoughts with identical components of the text organization of other folklore and epic works. It is underlined syncretic character of text and figurative universaliya.

Key words: beginning, ending, thought, text-shaped universals.